

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ СТОЛИЧНОГО РАЙОНУ

Проаналізовано особливості територіальних трансформацій, які сталися в аграрному секторі Столичного суспільно-географічного району в пострадянській період розвитку України, визначено їх причини, головні напрямки та наслідки, окреслено шляхи оптимізації розвитку аграрної сфери регіону.

Ключові слова: аграрний сектор, територіальні трансформації, поляризація простору, сільський розвиток.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Кризові процеси 90-х років ХХ ст., які були пов'язані із зміною суспільно-політичної та економічної систем країни, обмовили трансформацію практично усіх секторів і видів економічної діяльності в Україні. Радикальні зрушення відбулися у розвитку аграрного сектора, діяльність якого тісно пов'язана із проблемами сільського соціуму та сільських територій, продовольчої безпеки країни. В останні роки питанням реформування аграрного комплексу приділяється значна увага науковців та управлінців, проте суттєвих зрушень у його розвитку немає, сільські території продовжують деградувати, посилюються територіальні диспропорції у виробництві сільськогосподарської продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичні аспекти трансформації різних сфер економічної діяльності у регіонах України, економічного простору загалом розкриті у дослідженнях В. Гейця, Б. Данилишина, Т. Пепи, Г. Підгрушного, Л. Чернюк. Проблеми розвитку аграрної сфери, трансформації сільського простору викладені у ґрунтовних дослідженнях О. Бородіної, І. Прокопи, П. Саблука, В. Юрчишина. Аналізу розвитку різних підсистем аграрного сектора із суспільно-географічних позицій присвячені наукові праці Г. Балабанова, В. Нагірної, П. Сухого. Водночас дослідження саме трансформаційних змін в аграрній сфері України не набули системного характеру, вони є фрагментарними і не охоплюють усіх підсистем даного виду економічної діяльності.

Головним завданням даного дослідження є аналіз територіальних трансформацій, які сталися в аграрній сфері Столичного суспільно-географічного району з метою розробки ефективних механізмів оптимізації її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Територіальні трансформації у розвитку аграрної сфери мають чітко виражені регіональні особливості. У даній роботі територією дослідження було обрано Столичний суспільно-географічний район у складі Житомирської, Київської та

Чернігівської областей із таких міркувань. По-перше, він лежить у двох природних зонах, що суттєво впливає як на спеціалізацію сільського господарства, так і на ефективність його функціонування, по-друге, центром району є столиця країни, яка розглядається як потужний осередок реалізації аграрної продукції, по-третє, Столичному району уже тепер притаманні значні простори диспропорції у розвитку окремих його частин. Тобто через низку специфічних обставин Столичний район є найбільш вдалим прикладом, на якому можна проілюструвати територіальні зрушення у розвитку аграрної сфери окремого регіону.

На початковому етапі дослідження важливо забезпечити правильний підбір показників, які б дозволили розкрити ті територіальні зрушення, що відбуваються у розвитку аграрної сфери Столичного регіону. Інформаційною базою цього дослідження слугували дані Державної служби статистики України та статистичного обстеження сільських населених пунктів у розрізі регіонів країни.

Територіальні трансформації можна оцінити за допомогою низки показників, проте найбільш інформаційними будуть ті з них, які дозволяють проілюструвати динаміку посівних площ, обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, індексів концентрації сільськогосподарського виробництва, частки окремих районів у виробництві аграрної продукції, ефективності аграрного виробництва у різних типах адміністративних районів.

Аналіз територіальних змін передбачає урахування насамперед динаміки показників упродовж досить тривалого періоду часу. Найбільш доцільним, для оцінки територіальних трансформацій у розвитку аграрної сфери, є порівняння теперішніх показників її розвитку із аналогічними за 1990 рік.

Динаміка посівних площ, поряд із показником щільністю сільського населення, є важливим індикатором заселеності та освоєності території. Аналіз саме цього показника є першоосновою оцінки територіальних зрушень у розвитку аграрного сектора.

В усіх регіонах Столичного району упродовж 1990-2009 рр. мало місце скорочення посівних площ. Особливо інтенсивно цей процес

проходив у Житомирській області, де посівні площі за вказаний період зменшилися на 42,9% (табл. 1).

Таблиця 1.

Динаміка посівних площ у регіонах Столичного району

Регіони	Загальна посівна площа, тис. га				2009 р. до 1990 р., %
	1990	1995	2000	2009	
Житомирська	1284,1	998,2	807,9	733,6	42,9
Київська	1423,6	1217,5	1156,9	1101,5	22,6
Чернігівська	1542,3	1104,1	1039,1	1022,8	33,7

Складено за даними статистичного щорічника України [1, с. 227]

Більш показовою, для аналізу територіальних трансформацій аграрного сектора, визначення їх причин, є оцінка динаміки посівних площ у розрізі адміністративних районів Столичного регіону. Як свідчать результати дослідження, диференціація динаміки посівних

площ на рівні районів є значно вищою, ніж на рівні областей. Наприклад у Попільнянському районі Житомирської області посівні площі скоротилися на 9,4%, тоді як у Коростишівському на 75,4%, Малинському – 76%, Народицькому – 78,8% (рис. 1).

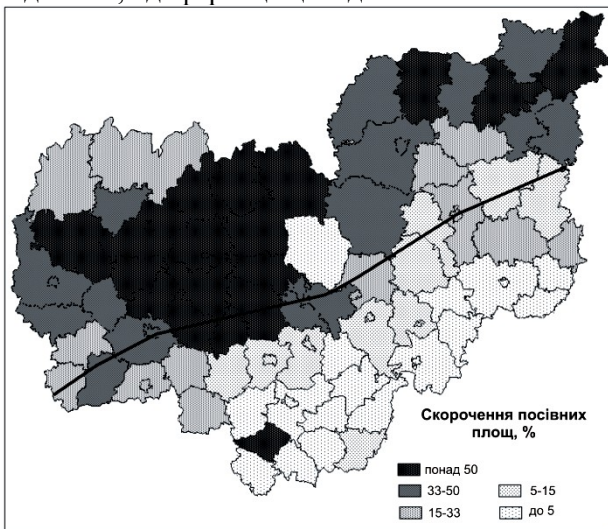

Рис. 1. Динаміка посівних площ у розрізі районів Столичного регіону за 1989-2009 рр., %

У Чернігівській області різниця між показниками скорочення посівних площ також досить суттєва – від 67,2% у Новгород-Сіверському до 2,1% у Прилуцькому районах. У Київській області найбільше скорочення посівних площ відбулося у північних і північно-західних районах – Поліському, Іванківському, Бородянському, Макарівському.

Можна говорити про кілька, насамперед економічних причин такого явища, проте помітну роль відіграють і природні чинники. Як відомо, територія кожної із областей Столичного району розміщується у двох природних зонах – мішаних лісів і лісостепу, які суттєво різняться між собою якістю ґрунтового покриття, а, відтак, і можливостями для ведення сільськогосподарського виробництва. Простежується пряма, чітка залежність між обсягами

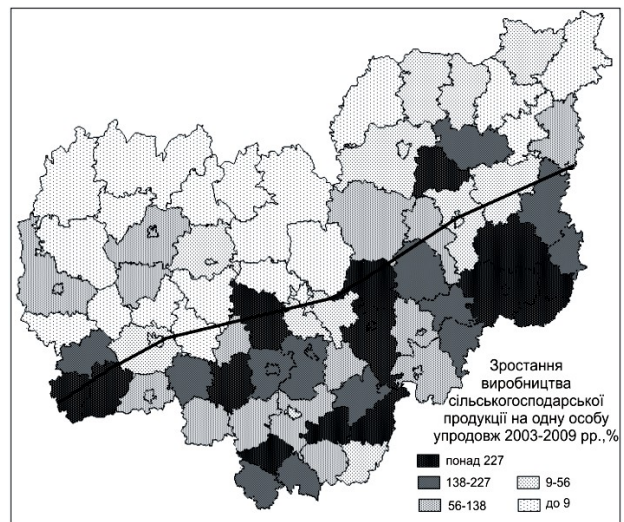

Рис. 2. Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу упродовж 2003-2009 рр., %

скорочення посівних площ і часткою території, що лежить у зоні мішаних лісів. В усіх областях регіону скорочення посівних площ у поліських районах майже удвічі вище, ніж у лісостепових. Якщо говорити про зростання посівних площ, а таке явище також має місце, то воно відбулося лише у південних районах кожного із регіонів.

Із динамікою посівних площ тісно пов'язане виробництво сільськогосподарської продукції. Аграрне виробництво у Столичному регіоні упродовж 1990-2010 рр. розвивалося вкрай нерівномірно, йому були притаманні значне скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, руйнація традиційних форм і методів просторової організації сільського господарства, слабке врахування при реформуванні аграрного сектора природних,

історичних відмінностей у розвитку сільського господарства країни, а також соціально-психологічних особливостей сільського населення різних регіонів України. Через зазначені причини, у т.ч. фінансово-економічну кризу 2008-2009 рр., у Столичному регіоні у 2009 р. такі не були досягнуті показники аграрного виробництва радянського періоду (табл. 2). У цілому для регіону валова продукція сільського господарства у 2009 р. склала лише 65,5% від аналогічного показника 1990 р. Аналогічні тенденції мають місце і в душових показниках виробництва сільськогосподарської продукції. Загалом для Столичного району їх скорочення склало 25,5% (табл. 2).

Ще більш значними є внутрішньообласні диспропорції. Однак відсутність показників у розрізі окремих районів за 1990-2009 рр. не дозволяє здійснити об'єктивний порівняльний

аналіз. Його можна провести за значно менший часовий відрізок – 2003-2009 рр.

Він свідчить про те, що диспропорції у виробництві сільськогосподарської продукції посилюються. Ілюстратором цього є динаміка показників варіації виробництва сільськогосподарської продукції у розрізі регіонів Столичного району. Якщо у 2003 р. показник варіації становив 52,2%, то у 2009 рр. – 97,2%. Суттєво зросли диспропорції між районами, у яких виробляється найбільше та найменше сільськогосподарської продукції на одну особу. Наприклад у Житомирській області перевищення максимального показника виробництва сільськогосподарської продукції над мінімальним у 2003 р. становило 7,5 разів, у 2009 р. – 69,8 разів. Аналогічні співвідношення притаманні і Київській області.

Таблиця 2.

Валова продукція сільського господарства Столичного району (у порівняльних цінах 2005 р.)

Регіони	Валова продукція сільського господарства, млн. грн.				2009 р. до 1990 р., %	Виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу, грн.				2009 р. до 1990 р., %
	1990	2000	2005	2009		1990	2000	2005	2009	
Житомирська	5798,4	2987,7	3170,9	3296,4	56,9	3804	2113	2370	2555	67,2
Київська	8172,1	4381,5	5842,8	6626,9	81,1	1784	981	1313	1473	82,6
Чернігівська	6358,9	3096,1	3452,3	3716,0	58,4	4512	2436	2930	3331	73,8

Складено за даними статистичного щорічника України [1, с. 212, 214]

Аналіз динаміки обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у розрізі адміністративних районів Столичного регіону свідчить про посилення поляризації аграрного простору. Сільськогосподарське виробництво все більше концентрується у тих районах, які або розміщуються навколо великих міст, або володіють кращими ґрунтово-кліматичними умовами (рис. 2). Лідерами за душовими показниками виробництва сільськогосподарської продукції є Любарський, Попільнянський та Чуднівський райони Житомирської, Бориспільський, Броварський, Володарський, Барішівський та Миронівський райони Київської, Бобровицький, Варвинський та Срібнянський райони Чернігівської областей. Ці ж райони вирізняються і найбільшою позитивною динамікою аграрного виробництва. Наприклад у Любарському районі виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу упродовж 2003-2009 рр. зросло (у поточних цінах) на 329%, Чуднівському – на 341%, Бориспільському – на 490%, Миронівському – на 320%, Варвинському – на 545%.

Поряд із позитивною динамікою, у частини районів Столичного регіону має місце скоро-

чення душових показників виробництва сільськогосподарської продукції. Найбільше таких районів нараховується в Житомирській області – 9 із 23 (39%). У Коростишівському районі цієї області спад виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу становив 69%, Олевському – 60%, Овруцькому – 45%. У Київській та Чернігівській областях нараховується по два таких райони (Іванківський, Поліський та Корюківський і Новгород-Сіверський відповідно). Практично усі райони, де спостерігається скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, розміщуються у поліській частині Столичного регіону.

Посилення міжрайонних диспропорцій у виробництві сільськогосподарської продукції у Столичному регіоні визначається комплексною дією кількох чинників, проте першопричиною, на нашу думку, є природні передумови. У часи належності України до СРСР аграрні господарства північних районів отримували державні дотації, які компенсували недоліки природної ренти, за рахунок державного замовлення підтримувалося виробництво льондовгунцю, картоплі, жита, деяких інших сільськогосподарських культур. Запровадження

ринкових методів управління, поряд із багатьма вадами реформування радянської аграрної політики, поставили сільськогосподарські підприємства поліських районів Столичного регіону у складні умови. Без державних дотацій і закупівель вони почали деградувати. Негативні тренди їх розвитку, які були закладені у 90-х роках ХХ ст., утримуються і тепер. Нижча якість ґрунтового покриву північних (поліських) районів, поряд із значною віддаленістю від ринків збуту сільськогосподарської продукції, знижує їх інвестиційну привабливість, гальмує залучення інноваційних технологій в аграрну сферу.

Третім, не менш важливим індикатором поляризації аграрного виробництва, є частка районів у виробництві сільськогосподарської продукції свого регіону. Лідерами за цим показником у складі своїх регіонів є: у Житомирській області – Любарський (13,2%), Попільнянський (26,1%) райони; у Київській – Бориспільський (15,4%), Броварський (16,7%); у Чернігівській – Бобровицький (17,8%), Ічнянський (10,8%) та Прилуцький (13,5%) райони. На протилежному полюсі знаходяться переважно північні адміністративні райони Столичного регіону, зокрема Лугинський (0,49%), Народицький (0,58%), Олевський (0,80%), Іванківський (0,21%), Поліський (0,03%), Корюківський (0,63%), Новгород-Сіверський (0,76%), Сосницький (0,56%).

Аналіз динаміки зазначених показників підтверджує тезу про посилення концентрації аграрного виробництва в окремих типах районів. Як і в попередньому випадку, йдеться переважно про приміські райони і території із кращими природними передумовами. Упродовж 2003-2009 рр. збільшили свою “вагу” в аграрному виробництві окремих регіонів знову ж таки райони, які або прилягають безпосередньо до Києва, або розміщуються в лісостеповій природній зоні. Наприклад частка Попільнянського району Житомирської області у виробництві сільськогосподарської продукції цього регіону за указаний період зросла із 14,9 до 26,1%. У Київській області аналогічні зміни мають місце в Бориспільському (6,3 та 15,4%) та Броварському (12,2 та 16,7% відповідно) районах, у Чернігівській – у Бобровицькому (13,9 та 17,8%) та Прилуцькому (7,1 та 13,5%) районах.

Наведені вище факти про посилення поляризації аграрного виробництва знаходять своє підтвердження і в інших показниках його функціонування. Йдеться насамперед про динамі-

ку виробництва окремих видів продукції рослинництва і тваринництва, а також про показники, які є прямими чи побічними індикаторами ефективності сільськогосподарського сектора.

Ринкові методи господарювання, особливо в останні роки, кон’юнктура світових ринків сільськогосподарської продукції, суттєво вплинули не лише на обсяги виробництва окремих видів аграрної продукції, структуру посівних площ, а й на просторові аспекти цих процесів. Намагаючись добитися максимальних прибутків, менеджери крупних агрохолдингів зосереджують виробництво сільськогосподарської продукції у тих районах, де можна забезпечити їх найнижчу собівартість. Такими районами у Столичному регіоні є приміські території та території із найбільш родючими ґрунтами.

Особливості спеціалізації приміських аграрних підприємств, які чітко проявлялися у радянський період, поступово відроджуються, хоч і зумовлюються дещо іншими економічними механізмами. Наприклад частка Бориспільського, Броварського, Вишгородського та Києво-Святошинського районів Київської області у виробництві овочів у сільськогосподарських підприємствах упродовж 1990-2009 рр. зросла із 60,3 до 74,0%, плодів та ягід – із 55,7 до 82,9%, молока – з 20,6 до 69%. Не такою однозначною є у цих районах динаміка рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції. Упродовж 2007-2009 рр. вона зросла з 11,8 до 20,6%, варіюючи від -4% у Києво-Святошинському до 98,5% у Бориспільному районах.

У Житомирській та Чернігівській областях лідерами за якісними параметрами аграрного виробництва є як приміські райони, так і райони, що розміщуються у кращих ґрунтово-кліматичних умовах. Особливості концентрації сільськогосподарського виробництва залежать від виду продукції. Наприклад виробництво овочів все більше зосереджується у приміських районах. За 1990-2009 рр. частка Ніжинського, Прилуцького та Чернігівського районів у виробництві овочів зросла з 15,9 до 32,5%. На противагу цьому вирощування зернових все більше концентрується у південних, лісостепових районах. Якщо у 1990 р. у Бахмацькому, Бобровицькому, Варвинському, Носівському і Прилуцькому районах Чернігівщини вирощувалося 29,7% зернових, то у 2009 р. – 49,6%.

Аналогічні тенденції мають місце і в Житомирській області. Там лідерами за рівнем концентрації виробництва зернових культур є

Андрушівський, Любарський, Попільнянський та Ружинський райони, частка яких упродовж 1995-2009 рр. зростає з 32,8 до 49,6%.

Деякі інші особливості трансформаційних змін спостерігаються у тваринництві. Ця галузь сільського господарства, порівняно із рослинництвом, вирізняється стабільною стагнацією, невинним скороченням поголів'я худоби, зменшенням виробництва молока та м'яса. Водночас і тут почали проявлятися певні ознаки поляризації, точками росту стають потужні тваринницькі комплекси, доїльні цехи, птахофабрики. Найбільш чітко ознаки поляризації виробництва тваринницької продукції простежуються у Київській області, зокрема частка Бориспільського, Броварського, Вишгородського та Києво-Святошинського районів у виробництві молока зростає з 20,6% у 1990 р. до 69% у 2009 р.

Дослідження територіальних трансформацій у розвитку аграрного сектора Столичного регіону має не лише науково-теоретичне, а й важливе прикладне значення, насамперед у контексті пошуку ефективних механізмів забезпечення сталого розвитку сільських територій.

Сформована у радянські часи практика ототожнення аграрного сектора та сільських територій є причиною того, що територіальні зрушення у розвитку першого суттєво впливають на стан другого. Поляризація аграрного виробництва, яка набуває всі більших обертів, обумовлює, з одного боку, покращання ситуації в сільській місцевості одних територій (приміських районів), з іншого, – поглиблення кризових процесів у периферійних регіонах (віддалені сільські райони). Останні продовжують деградувати. Виведення з обігу сільськогосподарських земель, депопуляція, скорочення людності сільських поселень, загальне стиснення сільського простору можуть призвести до поступової втрати державою соціального контролю над цими територіями. Відтак заходи державної регіональної політики, зусилля місцевих органів влади мають бути спрямовані на вирішення, насамперед, проблем північних районів Столичного регіону. У цих районах важливо реанімувати розвиток тваринництва як найбільш працездатної галузі сільського господарства, створювати виробничі кооперативи з метою залучення приватних селянських господарств до отримання та перерозподілу фінансових ресурсів на користь виробників аграрної продукції. Удосконалення потребує політика державних дотацій аграрного сектора.

Зважаючи на те, що поляризація сільськогосподарського виробництва та загальне стиснення сільського простору є, певною мірою, закономірним етапом еволюції сільських територій, важливо розробити модельні параметри перспективного розвитку різних підсистем сільських районів Столичного регіону.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дає підстави сформулювати такі висновки.

1. В аграрному секторі Столичного району упродовж 1990-2009 рр. сталися суттєві зміни як галузевого, так і територіального характеру.

2. Провідними причинами таких змін є різниця у природних передумовах різних районів Столичного регіону, економічні трансформації 90-х років ХХ ст., недосконалість аграрної політики, кон'юнктура світових ринків сільськогосподарської продукції.

3. Головним трансформаційним зрушенням територіального характеру в аграрному секторі Столичного району є посилення поляризації виробництва сільськогосподарської продукції. Воно все більше концентрується у приміських районах і на територіях із кращими ґрунтово-кліматичними ресурсами. Причому у Київській області більше проявляється перше, у Житомирській та Чернігівській – друге.

4. Індикаторами поляризації сільськогосподарського виробництва є зростання частки приміських районів і територій із кращими природними чинниками у виробництві аграрної продукції свого регіону, різні темпи скорочення посівних площ, просторова диференціація душових показників виробництва сільськогосподарської продукції, загальне стиснення сільського простору.

4. Наслідком посилення поляризації аграрного виробництва стало зростання фрагментації сільського простору. На одному полюсі знаходяться райони, які прилягають до столиці, з високим рівнем агротехніки, продуктивності худоби, досить високим рівнем забезпеченості сільського населення закладами інфраструктури, на іншому – периферійні сільські райони північної частини Житомирської та Чернігівської областей, де переважає архаїчне сільське господарство, надзвичайно низький рівень життя громадян і висока депопуляція населення. У таких районах можливою є утрата державою соціального контролю над територією.

5. Існуючі особливості територіальних трансформацій аграрного сектора, ширше сільського простору, мають враховуватися як при розробці загальнодержавних основ розвитку

українського села, концептуальних засад аграрної політики, так і регіональних програм

стимулювання розвитку окремих сільських районів Столичного регіону.

Література:

1. Статистичний збірник "Регіони України 2010". – Київ: Державний комітет статистики України, 2010. – Ч.2. – 804 с.

Резюме:

Барановський М.О., Марущинець А.В. ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ СТОЛИЧНОГО РЕГИОНА

Проанализированы особенности территориальных трансформаций, которые произошли в аграрном секторе Столичного общественно-географического района в постсоветский период развития Украины, определены их причины, главные направления и последствия, очерчены пути оптимизации развития аграрной сферы региона.

Ключевые слова: аграрный сектор, территориальные трансформации, поляризация пространства, сельское развитие.

Summary:

Baranovsky M.O., Maruschynets A.V. TERRITORIAL TRANSFORMATIONS IN AGRARIAN SECTOR OF CAPITAL DISTRICT.

The peculiarities of the territorial transformations which happened in the agrarian sector of Capital socio-geographical district in post-soviet period of Ukraine's development are analyzed; their reasons, main directions and consequences are defined, the ways for optimization of the development of region's agrarian sphere are described.

Key words: agrarian sector, territorial transformations, polarization of space, rural development.

Рецензент: проф. Іщук С.І.

Надійшла 09.01.2011р.